

Zenon Lica

Uniwersytet Gdański

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1640-5833>

e-mail: zenon.lica@ug.edu.pl

Kontynuanty germańskich **p *t *k* utrwalone w nazwiskach niemieckich i polskich genetycznie niemieckich

Continuants of German **p *t *k* preserved in German surnames
and Polish surnames of German origin

Abstrakt

Tekst skupia się na *prawie Grimma* opisującym zmiany dźwiękowe, którym uległy spółgłoski **p *t *k*, wyznaczając podstawę klasyfikacji trzech obszarów dialektalnych Niemiec. W tym kontekście dokonano podziału nazwisk polskich genetycznie niemieckich, uwzględniając zmiany językowe oraz liczbę ich nosicieli w Polsce i Niemczech, a także region ich zamieszkania. Analiza wykazała, że w badanym materiale zachowane zostały wiernie kontynuanty drugiej staro-wysoko-niemieckiej przesuwki **p *t *k*. Częściowo obszary dialektalne, zarówno polskie (biorąc pod uwagę kolonizację niemiecką na ziemiach polskich), jak i niemieckie, pokrywają się z występowaniem na ich terenie nazwisk, w których zaszły zmiany dźwiękowe według *prawa Grimma*. Analiza wskazuje również na kontynuanty germańskich **p *t *k* bez przesuwki staro-wysoko-niemieckiej. Antroponimy poddane analizie występują rzadko. Największą liczbę nosicieli ma nazwisko *Szulc // Schulz*.

Słowa kluczowe: nazwiska niemieckie, nazwiska genetycznie niemieckie, prawo Grimma, zmiany dźwiękowe

Abstract

The text focusses on Grimm's law, which describes sound changes of the consonants *p t k*, designating the basis for a typology of three dialectal regions of Germany. In this context, Polish names of German origin were categorised taking into account linguistic changes and the number of name-holders in Poland and Germany as well as the regions they inhabit. The undertaken analysis indicates that the continuants of the second old-high-German shift of **p *t *k* were well preserved in the research material. Partly dialectal regions, both German and Polish, considering German colonisation in Polish territory, correspond to the occurrence of surnames in which sound changes according to Grimm's law took place. The analysis also distinguished the continuants of the Germanic **p *t *k*

without old-high-German shift. The analysed anthroponyms occur very rarely. The name *Szulc* // *Schulz* has the greatest number of holders.

Keywords: German surnames, surnames of German origin, Grimm's law, sound shifts

1. Wstęp

Nazwiska genetycznie¹ niemieckie są już bardzo długo zakorzenione w kulturze i tradycji polskiej. Jak stwierdził Kazimierz Rymut (1997: 38), polska antroponimia zawiera wiele niemieckich nazw osobowych. Nie dziwi zatem, że wśród współczesnych polskich nazwisk formacje niemieckiego pochodzenia są na drugim miejscu. Stanowią one doskonałe źródło wiedzy o realiach życia, jak również o historii społecznej i politycznej narodu (Kaleta 1998: 5), są także rejestrem zjawisk, jakie zaszły w języku.

Analizując je, warto zwrócić uwagę na ich geografie lingwistyczną. W antroponimii polskiej omawiane nazwiska pozostały częściowo jako spuścizna po dawnych kolonizacjach niemieckich. Najwcześniejsza była kolonizacja średniowieczna. W wiekach XIII i XIV nasiliła się ona zwłaszcza na dzisiejszym Dolnym i Górnym Śląsku, w Wielkopolsce i południowym pasie Małopolski. Nazwiska pochodzenia niemieckiego spotykamy najdalej na wschód w XV w. we wsiach Podkarpacia koło Krosna (Lica 2020: 10). Nosili je osadnicy ze środkowych Niemiec. Nasilenie kolonizacji środkowo-niemieckiej na Pomorzu nastąpiło w pierwszej połowie XIV w. Wcześniej osiedlali się tam osadnicy z Dolnych Niemiec. Druga faza kolonizacji niemieckiej zaczęła się pod koniec XVI w. i obejmowała głównie północno-zachodnie dzielnice Polski. Napływ Niemców spowodowany był uciskiem religijnym protestantów i uciskiem gospodarczym ludności poddanej, zwłaszcza w Brandenburgii i państwie pruskim. Nasilenie tej kolonizacji przypada na wieki XVII i XVIII, czas upadku Rzeczypospolitej (Lica 2009: 30). Pod koniec XVIII w., po utracie przez Polskę niepodległości, rozpoczęła się trzecia kolonizacja niemiecka, zwana fryderycjańską (od Fryderyka Wielkiego 1740–1786). Obejmowała ona Pomorze, Śląsk i Wielkopolskę. Związana była także z działaniami germanizacyjnymi cesarza Józefa II w końcu XVIII w., głównie w Galicji (Lica 2020: 12–13). Po zakończeniu II wojny światowej rozpoczęły się ruchy migracyjne, które częściowo wpłynęły na zmianę pierwotnego zróżnicowania i rozmieszczenia nazwisk pod względem dialektów, którymi posługiwali się koloniści niemieccy.

¹ Za nazwiska genetycznie niemieckie uznano te, których baza opiera się na niemieckiej nazwie własnej bądź wyrazie pospolitym (por. Lica 2009: 5).

2. Cel i zakres badań

Podstawowym celem badania było odnalezienie kontynuantów tzw. drugiej staro-wysoko-niemieckiej przesuwki spółgłosek **p *t *k* w nazwiskach niemieckich i polskich genetycznie niemieckich. Ta przesuwka znana jest również jako *prawo Grimma*, które sformułowane zostało w jego *Deutsche Grammatik* w pierwszej połowie XIX w. W językach germańskich znane są dwie przesuwki spółgłoskowe. Pierwsza zaszła w epoce pragermańskiej i polegała na przejściu **p *t *k* w przydechowe *ph (f) th kh (h)*. Zwrócił na nią uwagę duński językoznawca Rasmus Rask (1787–1832), stąd niektórzy badacze używają w odniesieniu do pierwszej germańskiej przesuwki spółgłoskowej terminu *reguła Raska* w tym samym znaczeniu co *prawo Grimma*. Temu zagadnieniu w świetle badań kontrastywnych przyjrzał się Mikołaj Rychło (2014: 200–211), który w artykule *Ślady prawa Grimma w angielszczyźnie w zestawieniu z polskimi wyrazami pokrewnymi: pie. *p > pgerm. *f* skupia się na fragmencie *prawa Grimma* opisującym przejście *pie. *p > pgerm. *f* i przedstawia ślady tej zmiany zachowane w polsko-angielskich parach wyrazów pokrewnych. Każdy z przykładów przedstawiony jest w szerszym kontekście germańskim i słowiańskim wraz z rekonstrukcjami relevantnych praform. Natomiast na zagadnienie drugiej wysokoniemieckiej przesuwki w świetle nazwisk niemieckich uwagę zwrócili autorzy *Kleiner deutscher Familiennamenatlas* – Damaris Nübling i Konrad Kunze (2023: 182–192).

Schemat przesuwki spółgłosek **p *t *k* w okresie kształtowania się języka staro-wysoko-niemieckiego można przedstawić w następujący sposób:

1. germ. *p-* > stwniem. *pf-* (*Pfund*)
2. germ. *-p-* > stwniem. *-f(f)-* (*offen*)
3. germ. *t-* > stwniem. *z-* (*zu*)
4. germ. *-t-* > stwniem. *-s(s)-* (*Wasser*)
5. germ. *k-* > stwniem. *kch-* (*kchalt*)
6. germ. *-k-* > stwniem. *-ch-* (*machen*).

Procesy 2, 4 i 6 zachodziły po samogłoskach w śródgłosie, natomiast 1, 3 i 5 w nagłosie i po spółgłosce. W ich wyniku **p *t *k* w śródgłosie po samogłoskach przeszły w długie spiranty *ff zz hh*, w nagłosie i po spółgłosce – w afrykaty *pf ts* (pisane *z*), *kh* (pisane *ch*; Polański (red.) 1999: 458).

Zmiany te zachodziły od III do V w. n.e. Najbardziej wyrazistym skutkiem tego przesunięcia dźwiękowego jest częściowa lub całkowita spirantyzacja bezdźwięcznych germańskich spółgłosek zwartych **p *t *k*, która stanowi podstawę powszechnie uznawanej klasyfikacji gwar niemieckich od czasów Jacoba Grimma, Karla Müllenhoffa i Wilhelma Brauna (Schirmunski

2010: 326). Jak wspomniano wyżej, rezultaty przesuwki spowodowały, że współcześnie wyróżniamy trzy obszary dialektalne Niemiec (Mettke 1970: 18–21):

1. dolnoniemiecki, w którym nie zaszła tzw. druga przesuwka spółgłosek (typ *ik*, *appel*, *pund*);
2. środkowoniemiecki, w którym nastąpiła przesuwka *-k > -ch*, *p- > f-*, ale brak przesunięcia *-pp-* (typ *ich*, *appel*, *fund*). W tym obszarze wyróżniono m.in. dialekt wschodnio-środkowo-niemiecki z grupą śląską i wysokopruską (Putschke 1968: 105–154).

Jak wykazał Ferdinand Wrede² (1893: 103), nagłosowe *f-* w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich nie jest wynikiem spontanicznej przesuwki. Powstało na obszarze zróżnicowanym dialektalnie (zamieszkanym przez osadników z Turyngii, Saksonii i Śląska), w którym doszło do zetknięcia dialektów dolno- i części środkowoniemieckich z nieprzesuniętym *p-* w nagłosie z dialektami górnoniemieckimi posługującymi się afrykatą *pf-*. Była ona obca dialektom północnoniemieckim i części środkowoniemieckich, dlatego zastąpiona została szczelinową *f-*, która w ich systemie fonetycznym była najbliższym dźwiękiem;

3. górnoniemiecki, w którym przesuwka zaszła całkowicie, tj. *-k > -ch*, *-pp > -pf*, *p- > f-*, *p- > pf-*.

Moim celem jest przedstawienie kontynuantów dawnych **p *t *k* (które występują bez przesuwki i z drugą wysokoniemiecką przesuwką) we współczesnych nazwiskach polskich i niemieckich oraz sprawdzenie frekwencji ich użycia, a także rozmieszczenia geograficzno-dialektalnego.

3. Metodologia

Materiał badawczy wyekscerpowany został z elektronicznej wersji *Słownika nazwisk używanych w Polsce w XXI wieku* pod redakcją Kazimierza Rymuta (dalej: SNUP) i bazy internetowej: *Nazwiska w Polsce*³. Analizie poddane zostały nazwiska występujące w SNUP w postaci transferencji graficznych⁴ oraz te, które uległy adaptacjom fonetyczno-graficznym w polszczyźnie. Ekskserpcji poddawano nazwiska zawierające refleksy germańskich **p *t *k*, które pozostawały bez zmian, bądź te, w których uwidocznione są rezultaty drugiej wysokoniemieckiej przesuwki.

² Za: Schirmunski (2010: 327).

³ <https://polskienazwiska.pl/>

⁴ Terminu tego, rozumianego jako forma przejętej postaci graficznej, używam za: Dammel, Duke, Nübling, Szczepaniak 2006: 136–137.

Nie analizowano nazwisk, które uległy polonizacji na płaszczyźnie morfematycznej, zarówno fleksyjnej, np. *Hoppa*, *Szulca*, jak i słowotwórczej, np. *Szulcek*, *Szulcewski* czy *Szulczyński*.

W niniejszym artykule wyekscerpowany materiał poddano analizie w oparciu o słowniki etymologiczne oraz leksykony zawierające średnio-wieczne formy apelatywne, będące podstawą analizowanego antroponimu. Do tak zrekonstruowanej postaci została dołączona informacja o liczbie nosicieli nazwiska na ziemiach polskich i niemieckich⁵ oraz ich zróżnicowaniu geograficzno-dialektalnym.

4. Wyniki

Ta część artykułu poświęcona jest przedstawieniu różnych kontynuantów germańskich *p *t *k.

A. Opozycja dolnoniemieckie p- : wysokoniemieckie pf- (w ortografii spotykane także jako ph) w nagłosie:

Pennig : Pfennig // Pfening // Fennig

średnim. *penn(n)ik* 'rodzaj monety' (Lübben, Schiller 1877: 317);

śrwniem. *phennic* 'rodzaj monety' (Lexer 1981: 159).

Postać średnim. powstała ze stsas. *penning*, podobnie jak postać śrwniem. *pfennic* ze stwniem. *pfending* 'pieniądz', co przypuszczalnie z łac. *pondus* 'waga, ciężar' (Boryś 2005: 429; por. Kluge 1999: 625). Wariant *Fennig* wskazuje na wschodnio-środkowo-niemiecką proveniencję.

Peper // Pepper : Pfeffer

średnim. *peper* 'pieprz' (Lübben, Schiller 1877: 319);

śrwniem. *pheffer* 'pieprz' (Lexer 1981: 158).

Postać średnim. wykształciła się z stsas. *piper*, forma śrwniem. powstała ze stwniem. *pfeffar*⁶.

Plogg : Pflug // Flug

średnim. *plôch* 'pług' (Lübben, Schiller 1877: 349);

śrwniem. *phluoc* 'pług' (Lexer 1981: 160) < stwniem. *pfluoc* 'pług'.

Obie formy wywodzą się z germ. **plōgaz* 'pług'⁷.

⁵ Na podstawie danych ze strony internetowej: <http://legacy.stoepel.net/en/?name>

⁶ Wcześniej zapożyczone zostały z łac. *piper*, to zaś z grec. *péperi*, uznawanego za pozyczkę stind. *pipalli* 'pieprz'; roślina *Piper nigrum* i jej nasiona stanowiące przyprawę do potraw' (Kluge 1999: 624).

⁷ Pochodzenie tej formy nie jest jednoznaczne. Kluge (1999: 626–627) wskazuje na langobardzską formę *plovum* i oświadczenie Gajusa Pliniusza, że w retyjskiej Galii, będącej rzymską prowincją, jest nowy rodzaj pługa na dwóch kołach, zwany *plamora-tum*. Jednak

B. Opozycja dolnoniemieckie *p* : wysokoniemieckie *pf* w formach zawierających pierwotnie geminaty i będących zapożyczeniami z łaciny:

Nazwiska zawierające człon *-kop* : *-kopf*

śrdniem. *kop*, *koppe* 'kielich, kubek' (Lübben, Schiller 1876: 525);

śrdniem. *kop* 'głowa' (Lübben, Schiller 1876: 525);

śrwniem. *kopf* 'kielich, kubek' (Lexer 1981: 113).

Forma śrwniem. wykształciła się ze stwniem. *Kopf*, *kupf* 'kielich, kubek'. Jego odpowiednik dniem. pochodzi ze stsas. *cuppe* 'kielich, kubek'. Podstawą tych form było łacińskie *cūpa*, *cuppa* 'kielich, kubek' (Kluge 1999: 477). W języku niemieckim pierwotne określenie głowy brzmiało *Haupt*, podczas gdy dzisiejszy leksem *Kopf* oznaczał 'kielich; kubek; naczynie do picia'⁸.

Weinkopf < śrwniem. *wîn-kopf* 'kielich wina' (Zoder 1968 II: 801). To nazwisko odzawodowe o charakterze metonimicznym, które oznacza kupca sprzedającego wino.

Rukopf – nazwisko odprzezwiskowe składające się z członu śrwniem. *rû* 'rozczochrany, kudłaty' (Lexer 1981: 172) + *kopf* 'głowa'.

Stalkopf – nazwisko o charakterze odprzezwiskowym zawierające śrwniem. *stâl* 'stal' (Lexer 1981: 207) oraz człon *kopf* w znaczeniu głowa. Całość oznacza upartego człowieka.

Witkop // **Wittkop** < śrdniem. *witte* 'jasny, biały' (Lübben, Schiller 1880: 752) + śrdniem. *kop* 'głowa': **Weisskopf** < śrwniem. *wîz* 'jasny, biały' (Lexer 1981: 495) + śrwniem. *kopf* 'głowa' // **Weiskopf** // **Wajskopf** // **Wajskop**. Formy spolonizowane w wyniku adaptacji fonetyczno-graficznej; niem. *ei* ~ pol. *aj*, uproszczenie niem. *pf* > pol. *p*.

C. Opozycja dolnoniemieckie, środkowoniemieckie *pp* : wysokoniemieckie *pf* w śródgłosie po samogłoskach:

Appel // Apel : Apfel

wyjaśnienie etymologii na podstawie tego źródła nie powiodło się. Prawdopodobnie ma ono związki z grec. *euláka* 'plug', grec. *álox* 'bruzda', grec. *alokizein* 'orać', które mają korzenie w indogermańskim rdzeniu **welk-// wlek-* 'ciągnąć, wlec', zatem pragermański wariant **vl-* mógł przejść w germ. **bl-*, stąd germ. forma **plōg-* (Kluge 1999: 626–627).

⁸ To stare znaczenie zachowało się jeszcze w niem. leksemie *Schröpfkopf* oznaczającym 'naczynie do pobierania krwi'. Od XII w. leksem *Kopf* 'kubek, puchar, kielich' zaczyna być metaforycznie pojmowany jak *Haupt* 'głowa'. Jak dowodzi Kunze (2004: 143), początkowo zwrot *jemanden den Becher einschlagen* 'rozbić komuś naczynie' zaczął oznaczać *den Kopf einschlagen* 'rozbić głowę'. Ta metafora z końcem średniowiecza była coraz częściej używana w języku codziennym, aż leksem *Kopf* zaczęto utożsamiać ze słowem 'głowa', a jego pierwotne znaczenie zanikło.

śrdniem. *appel* ‘jabłko’ (Lübben, Schiller 1875: 121);

śrwniem. *apfel* ‘jabłko’ (Lexer 1981: 7).

Śrdniem. postać *appel* pochodzi ze stsas. formy *appul*, śrwniem. forma *apfel* powstała ze stwniem. *apful*. Obie formy wywieść można z germ. **aplu-m* ‘jabłko, jabłoń’ (Kluge 1999: 46).

D. Opozycja dolnoniemieckie p : wysokoniemieckie ff w śródgłosie po samogłoskach:

Scheper // Schepper // Schipper // Szyper : Schiffer // Schifer

śrdniem. *scheper* ‘żeglarz, marynarz, szyper’ (Lübben, Schiller 1878: 75);

śrdniem. *schipper* ‘kapitan, też właściciel statku’ (Lübben, Schiller 1878: 101);

śrwniem. *schiffer* ‘żeglarz, marynarz, szyper’ (Zoder 1968 II: 511).

Forma śrwniem. to derywat utworzony od podstawy stwniem. *skif*, *skef*, postać śrdniem. powstała zaś ze stsas. *skip*, co z germ. **skipa-* (Kluge 1999: 720). Forma polska powstała z niem. n. os. *Schipper* w wyniku adaptacji fonetyczno-graficznej, w której: niem. *sch* ~ pol. *sz*, niem. *i* ~ pol. *y*, niem. *pp* przed samogłoską krótką uproszczono na gruncie polskim w *p*. Możliwe jest również utworzenie onimu *Szyper* od zapożyczonego z języka dolnoniemieckiego apelatywu *szyper* funkcjonującego w języku polskim.

E. Opozycja dolnoniemieckie t : wysokoniemieckie z w nagłosie

Timerman // Timmerman // Timmermann // Timmermans // Timmermanns : Zimmermann // Cymerman

śrdniem. *timmermann* ‘cieśla, stolarz’ (Lübben, Schiller 1878: 544);

śrwniem. *zimber-man* ‘cieśla, stolarz’ (Zoder 1968 II: 892).

Forma śrdniem. powstała ze stsas. *timbar*, postać śrwniem. zaś ze stwniem. *zimbar* ‘mieszkanie, budowla z drewna; drewno budowlane’ (Kluge 1999: 911). Forma spolszczona *Cymerman* adaptowana została na płaszczyźnie fonetyczno-graficznej: niem. *z* ~ pol. *c*, niem. *i* ~ pol. *y*, uproszczenie niem. *mm* > pol. *m*, niem. *nn* > pol. *n*. Wariant *Timmerman(n)s* utworzony został od n. patronimicznej *Timmermans* derywowanej za pomocą *-s* z genetywu odmiany mocnej n. os. *Timmerman*.

F. Opozycja dolnoniemieckie t : wysokoniemieckie ss w śródgłosie po samogłoskach

Ketteler // Kettler : Kessler

śrdniem. *ketelere* ‘kotlarz’ (Lübben, Schiller 1876: 459);

śrwniem. *kezzelære, -er* ‘kocioł, kotlarz’ (Lexer 1981: 107).

Forma *śrdniem.* utworzona została sufiksem *-er* od stsas. *ketil* ‘kocioł’, natomiast *śrwniem.* pochodzi od stwniem. *kezzil* ‘kocioł’ (Kluge 1999: 439).

Watermann : Wasserman // Waserman

śrdniem. *water* ‘woda’ (Lübben, Schiller 1880: 614) + *man*;

śrwniem. *wazzer* + *man* lub *śrwniem.* *wazzerman* ‘przewoźnik; tragarz wody nawadniający łąki’ (Lexer 1981: 309).

Formę *śrwniem.* utworzono za pomocą sufiksu *-man* ze stwniem. *wazzar* ‘woda’, *śrdniem.* zaś ze stsas. *watar* ‘ts.’ (Kluge 1999: 876).

G. Opozycja dolnoniemieckie *t* : wysokoniemieckie *z* w śródgłosie po spółgłoskach

Schult // Schulte // Szult // Szulte : Schulz // Szulc // Szulz

śrdniem. *schulte* ‘sołtys’ (Lübben, Schiller 1878: 149);

śrwniem. *schultheize* ‘sołtys’ (Lexer 1981: 188).

Forma *śrdniem.* powstała ze stsas. *skuldhētio* ‘sołtys’, *śrwniem.* forma wywodzi się ze stwniem. *sculdheizo* ‘sołtys’. Dawna oficjalna nazwa urzędnika, prawdopodobnie o pierwotnym znaczeniu ‘ten, który zleca wykonanie obowiązku; ustala obowiązki’ (Kluge 1999: 744).

Wśród nazwisk od tej podstawy wymienić należy formy genetycznie wschodnio-środkowo-niemieckie: **Scholz // Scholtz // Szolz**. Zostały one przejęte do polszczyzny fonetyczno-graficznie: niem. *sch* ~ pol. *sz*, niem. *z* // *tz* ~ pol. *c*. Forma *śrwniem.* powstała w wyniku zmiany *śrwniem.* *u* > *o* (Kaestner 1939: 21; Mettke 1970: 48; Putschke 1968: 138; Ziesemer 1924: 122).

H. Opozycja dolnoniemieckie *k* : wysokoniemieckie *ch* w śródgłosie po samogłoskach

Dieckmann : Deichmann // Teichmann // Teichman // Tejhman // Tajchman

śrdniem. *dīk* ‘staw’ (Lübben, Schiller 1875: 516);

śrwniem. *dīch*, *tīch* ‘staw’ (Kluge 1999: 167).

Późno-średnio-wysoko-niemiecka forma *dīch* została zapożyczona ze *śrdniem.* *dijc*, to zaś ze stsas. *dīc* ‘staw’ (Kluge 1999: 167). Forma *śrwniem.* *tīch* zaś powstała z usilnienia *d* > *t*. Na gruncie polskim widoczna adaptacja graficzno-fonetyczna refleksu gwarowej wymowy niemieckiej dyftongu *ei* jako [e:], na gruncie polskim jako [ej].

5. Zestawienia statystyczne

Podane zostały tu dane dotyczące liczby nosicieli nazwiska oraz regionu ich zamieszkania. W przypadku niemieckich nazwisk objaśnienia wymaga izoglosa oddzielająca formy zawierające kontynuanty drugiej przesuwki od tych, w których ona nie nastąpiła.

Rezultaty wysokoniemieckiej przesuwki najbardziej rozpowszechnione są na południu Niemiec i w Szwajcarii, natomiast stopniowo zanikały w dialektach położonych dalej na północ. Brak ich na granicy z dialektem dolnoniemieckim. Ta najważniejsza granica dialektalna w Niemczech nazywana jest Benrather Linie, ponieważ przecina m.in. przedmieścia Düsseldorfu – Benrath. Oddziela ona zasięg występowania dolnoniemieckiego kontynuantu **k* – typ *maken* od górnoniemieckiego kontynuantu *ch* < **k* – typ *machen*. Pomiędzy dialektem dolnoniemieckim, w którym nie nastąpiła druga przesuwka, a dialektem górnoniemieckim, obejmującym także szwajcarski niemiecki, w których zaszła ona w pełni, rozciąga się tzw. Rheinische Fächer zawierający jedynie częściowe przesunięcia, których rezultaty tworzą ramy dalszego podziału dialektów:

1. Granica między występowaniem kontynuantów **p* > *f* znana jako *Dorp* / *Dorf*, zwana też Eifel-Schranke, oddziela północne *Dorp* (dialekty rypuaryjskie) od południowego *Dorf* (dialekty mozelsko-frankońskie, w których wszystkie wyrazy zawierające wygłosowe *-p* uległy drugiej przesuwce).
2. Granica znana jako *dat* / *das*, nazywana też Hunsrück-Schranke, wskazuje na zmianę *t* > *s* w wygłosie i oddziela dialekty mozelsko-frankońskie od reńsko-frankońskich.
3. Granica *Appel* / *Apfel* nazywana jest także Germersheimer Linie. Oddziela ona dialekt nadreńsko-frankoński na zachodzie od regionu centralnego w południowych Niemczech⁹.

Zawarte w tabelach 1–3 poniżej charakterystyki: północne, środkowe, południowe landy zostały określone w oparciu o przedstawioną wyżej klasyfikację podziału dialektów.

⁹ Por. D. Nübling, K. Kunze (2023): *Kleiner deutscher Familiennamenatlas*. Berlin–Boston, s. 183–184.

Tabela 1. Nazwiska genetycznie dolnoniemieckie

Nazwisko	Liczba nosicieli		Regiony zamieszkiwania	
	Polska	Niemcy	Polska	Niemcy
1	2	3	4	5
Appel	230	15 040	Śląsk – 35% Mazowsze – 15% Zach. Pomorze – 2%	Płd. i śr. landy – 88% Płn. landy – 12%
Apel	216	9 584	Zach. Pomorze – 2% Warmia, Mazury, Włkp. – 4% Mazowsze – 52% Śląsk – 42%	Płn. landy – 55% Płd. śr. landy – 45%
Dieckmann	16	8 920	Zach. Pomorze – 100%	Płn. i śr. landy – 92% Płd. landy – 8%
Ketteler	2	968	Brak danych	Płn. i śr. landy – 92% Płd. landy – 8%
Kettler	5	3 776	Zach. Pomorze – 80% Dolny Śląsk – 20%	Płn. śr. landy – 80% Płd. śr. – 20%
Pennig	1	280	Mazowsze – 100%	Płn. i śr. landy – 91% Płd. landy – 9%
Peper	6	2 456	Brak danych	Płn. i śr. landy – 92% Płd. landy – 8%
Pepper	17	272	Warmia i Mazury – 50% Mazowsze – 50%	Płn. landy – 96% Bawaria – 4%
Ploog	4	872	Brak danych	Płn. landy – 88% Płd. landy – 12%
Scheper	2	1 200	Kujawy – 100%	Płn. landy – 87% Płd i śr. – 13%
Schepper	20	360	Śląsk – 80%	Płd. i śr. landy – 56% Płn. landy – 44%
Schipper	33	3 520	Dolny Śląsk – 53% Małopolska – 47%	Płn. landy – 74% Płd. landy – 26%
Szyper	508	Brak danych	Śląsk – 23% Małopolska – 36% Mazowsze – 14% Pomorze Zach. – 1,5% Kujawy – 17%	Płn. landy – 50% Płd. landy – 50%
Schult	55	6 424	Śląsk – 82% Wielkopolska – 7% Pomorze Zach. – 11%	Płn. landy – 90% Płd. landy – 10%
Schulte	74	49 576	Śląsk – 38% Małopolska – 19% Pomorze Zach. – 27% Kujawy – 8%	Pł. landy – 84% ^a
Szult	5	0	Dolny Śląsk – 100%	Nie występuje

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5
Szulte	10	0	Pomorze – 100%	Nie występuje
Timerman	2	0	Brak danych	Nie występuje
Timmerman	4	24	Brak danych	Płn. landy – 67% Płd. landy – 33%
Timmermann	19	6 944	Zach. Pomorze – 50% Małopolska – 50%	Płn. landy – 82%
Timmermans	33	120	Małopolska – 33% Dolny Śląsk – 67%	Płn. landy – 60% Płd. landy – 37%
Timmermanns	0	408	Nie występuje	Płn. Nadrenia Westfalia – (płn. land) – 81% Bawaria (płd. land) – 7,1%
Waterman	5	16	Warmia – 100%	Płd. landy – 71% Płn. landy – 29%
Watermann	4	2 400	Podlasie – 50% Dolny Śląsk – 25% Zach. Pomorze – 25%	Płn. landy – 86%
Witkop	0	88	Nie występuje	Płn. landy – 80% Płd. śr. landy – 14%
Wittkop	0	424	Nie występuje	Płn. landy – 79% Płd. landy – 15%

^a Nie zawsze w bazie danych, z której korzystam, podane są pełne informacje dotyczące rozmieszczenia nosicieli nazwisk. Pozostawiam w tabeli dane według zapisów w bazie.

Tabela 2. Nazwiska genetycznie wysokoniemieckie

Nazwisko	Liczba nosicieli		Regiony zamieszkiwania	
	Polska	Niemcy	Polska	Niemcy
1	2	3	4	5
Apfel	6	1 248	Śląsk – 100%	Płd. i śr. landy – 87% Płn. zach. landy – 13%
Cymerman	1 789	8	Mazowsze – 35% Śląsk – 25% Pomorze – 12%	Płn. śr. land (Północna Nadrenia Westfalia) – 100%
Cymermann	14	0	Brak danych	Nie występuje
Cymmerman	27	0	Warmia i Mazury – 15% Podlasie – 5% Mazowsze – 76%	Nie występuje
Kessler	284	32 608	Śląsk – 39% Mazowsze – 21% Pomorze – 15%	Płd. śr. landy – 85% Płn. śr. landy – 15%
Pfening	2	120	Brak danych	Płn. śr. landy – 74,5% Płd. śr. landy – 25,5%

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5
Pfennig	6	3 896	Brak danych	Płn. śr. landy – 53% Płd. śr. landy – 39%
Pfeffer	60	10 592	Mazowsze – 75% Śląsk – 19% Zach. Pomorze – 6,25%	Płn. śr. landy – 15% Płd. śr. landy – 75%
Pflug	15	4 536	Śląsk – 100%	Płd. śr. landy – 57% Płn. śr. – 43%
Rukopf	1	48	Śląsk – 100%	Płn. śr. landy – 80% Płd. śr. landy – 20%
Schifer	4	144	Pomorze – 50% Śląsk – 50%	Płd. landy – 24% Płn. śr. landy – 76%
Schiffer	136	9 032	Śląsk – 74% Mazowsze – 15% Zach. Pomorze – 9%	Płd. landy – 77% Płn. śr. landy – 23%
Schulz	3 062	209 896	Pomorze – 34% Wielkopolska – 25% Śląsk – 17%	Płn. śr. landy – 65% Płd. śr. landy – 35%
Schultz	319	29 480	Śląsk – 33,5% Pomorze – 27% Wielkopolska – 16% Mazowsze – 12%	Płn. śr. landy – 68% Płd. śr. landy – 32%
Szule	26 622	136	Wielkopolska – 17% Śląsk – 16,7% Pomorze – 18% Mazowsze – 18,3% Kujawy – 11%	Płn. śr. landy – 52% Płd. śr. landy – 48%
Szulz	99	Brak danych	Pomorze – 69% Kujawy – 20% Wielkopolska – 6% Śląsk – 5%	Płn. Nadrenia Westfalia – 100%
Stalkopf	56	8	Dolny Śląsk – 100%	Śr. landy – 40% Wśrniem. land – 20% Płd. land – 40%
Wajskop	7	0	Lubelskie – 71% Podkarpackie – 29%	Nie występuje
Wajskopf	9	0	Dolny Śląsk – 100%	Nie występuje
Waserman	2	0	Dolny Śląsk – 100%	Nie występuje
Wasserman	73	Brak danych	Małopolska – 66% Mazowsze – 26% Pomorze – 8%	Północna Nadrenia Westfalia – 50% Berlin – 50%
Wassermann	49	4 288	Małopolska – 75% Mazowsze – 25%	Płd. śr. landy – 53% Płn. śr. landy – 47%

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5
Weinkopf	56	208	Dolny Śląsk – 80% Śląsk – 20%	Płd. landy – 30% Płn. śr. landy – 70%
Weiskopf	17	1 016	Wielkopolska – 100%	Płd. landy – 70% Śr. landy – 25%
Weisskopf	8	1 088	Wielkopolska – 100%	Śr. landy – 50% Płd. landy – 40%
Zimmerman	169	104	Dolny Śląsk – 29% Śląsk – 23% Małopolska – 18% Kujawy – 17% Mazowsze – 11% Pomorze – 2%	Płd. śr. landy – 43% Płn. śr. landy – 57%
Zimmermann	848	122 928	Pomorze – 33% Dolny Śląsk – 24% Wielkopolska – 15% Śląsk – 12% Mazowsze – 9% Małopolska – 6% Warmia i Mazury – 1%	Płd. śr. landy – 55% Płn. śr. landy – 45%

Tabela 3. Nazwiska genetycznie wschodnio-środkowo-niemieckie

Nazwisko	Liczba nosicieli		Regiony zamieszkiwania	
	Polska	Niemcy	Polska	Niemcy
Fennig	37	128	Dolny Śląsk – 52% Pomorze – 40% Wielkopolska – 8%	Płn. i śr. landy – 89% Pł. landy – 11%
Flug	3	352	Mazowsze – 66% Śląsk – 34%	Płn. i śr. landy – 85% Płd. landy – 15%
Scholz	3	0	Łódzkie – 100%	Nie występuje
Scholtz	79	1 664	Wielkopolska – 47% Dolny Śląsk – 27% Mazowsze – 13% Śląsk – 13%	Płn. i śr. landy – 75% Płd. landy – 25%
Szolc	1 292	16	Śląsk – 52% Dolny Śląsk – 23% Mazowsze – 11% Wielkopolska – 7% Małopolska – 3% Podlasie – 2% Pomorze – 1% Warmia i Mazury – 1%	Berlin – 33,3% Bawaria – 16,7% Północna Nadrenia Westfalia – 50%

6. Podsumowanie

Ogółem analizie poddano 56 nazwisk, włączając formy wariantywne, w tym: 26 onimów genetycznie dolnoniemieckich, 25 genetycznie wysokoniemieckich i 5 o proveniencji wschodnio-środkowo-niemieckiej. Uległy one polonizacji, głównie na płaszczyźnie fonetyczno-graficznej, jak również morfologicznej. Ta ostatnia nie była przedmiotem badań (zob. p. 3).

Jeśli chodzi o liczbę występowania badanych nazwisk, stwierdzić należy, że występują one rzadko lub bardzo rzadko. W zasobie antroponimii polskiej pojawiają się nawet formy jednostkowe, np.: *Rukopf* (1), *Pennig* (1), *Ketteler* (2), *Scheper* (2), *Timerman* (2), *Pfening* (2). Największą liczbę nosicieli ma zaś nazwisko *Szulc* – 26 622, podobnie w Niemczech, nazwisko *Schulz* w analizowanym materiale ma największą liczbę nosicieli – 209 896 osób.

Na podstawie przeprowadzonej klasyfikacji można stwierdzić, iż we współczesnych nazwiskach genetycznie niemieckich zachowane zostały wiernie kontynuanty zarówno drugiej staro-wysoko-niemieckiej przesuwki **p *t *k*, jak i kontynuanty bez przesuwki. W toku analizy przedstawiono formy podstawowe i utworzone od nich warianty, na podstawie których można wnioskować o zwyczaju pisownianym, sposobie integracji z językiem polskim oraz procesach językowych zachodzących w niemieckich dialektach.

Wśród zmian językowych utrwalonych w nazwiskach widoczne są wpływy dialektalne, na podstawie których można określić ich geograficzną lokalizację. Uwidacznia się ona zwłaszcza w formach występujących na terenie Niemiec, np. wśród nazwisk genetycznie dolnoniemieckich 19, tj. 73% ogółu tych form, wskazuje, iż potomkowie noszący te nazwiska mieszkają na obszarze dialektalnym, w którym nie zaszła druga wysokoniemiecka przesuwka, np.: *Ploog*, *Scheper*, *Schult*, *Timmermann* czy *Watermann*. Część nosicieli nazwisk genetycznie dolnoniemieckich mieszka na obszarze środkowych Niemiec, w którym nie zaszła zmiana *-pp-* > *-pf-*, np. *Appel*. Wśród nazwisk o proveniencji wysokoniemieckiej blisko połowa noszona jest przez osoby mieszkające w południowych albo środkowych Niemczech, np.: *Apfel*, *Kessler*, *Pfeffer*, *Rukopf* czy *Schiffer*. Część nosicieli nazwisk genetycznie wysokoniemieckich mieszka na północy Niemiec lub w środkowych Niemczech, np. *Pfening*, *Pfennig*, *Schifer* czy *Weinkopf*. Niewiele jest nazwisk o proveniencji wschodnio-środkowo-niemieckiej.

Jeśli chodzi o rozkład geograficzny analizowanych nazwisk na ziemiach polskich, trzeba zaznaczyć, iż kilka czynników miało nań decydujący wpływ. Pierwszym były kolonizacje niemieckie, drugim zaś ruchy migracyjne po zakończeniu II wojny światowej.

Wśród badanych nazwisk dolnoniemieckich 5 nosicieli, tj. blisko 20%, zamieszkiwało na Śląsku: *Appel, Schepper, Schult, Schulte, Timmermans*, w tym wyłącznie na Dolnym Śląsku mieszkają osoby noszące nazwisko *Szult*. Jak wynika z zestawienia danych liczbowych, nosiciele nazwisk dolnoniemieckich mieszkają najczęściej, oprócz Śląska, na Pomorzu: *Dieckmann, Kettler, Szyper, Schult, Szulte* (100%), Warmii i Mazurach: *Pepper, Apel, Waterman* (100%), na Podlasiu: *Watermann*, na Mazowszu: *Apel, Appel, Pepper, Szyper*. Wśród nazwisk o proveniencji wysokoniemieckiej 12, tj. blisko połowa nosicieli mieszka także na Śląsku: *Apfel, Kessler, Pfenning, Pflug, Rukopf, Schiffer, Szulc, Schultz, Wajskop, Zimmerman*, w tym nosiciele nazwiska *Rukopf* i *Pflug* – w 100%. Nazwisko *Zimmermann* występuje na obszarze całej Polski. Analiza danych statystycznych i geograficznych wykazała, że nazwiska pochodzenia wysokoniemieckiego występują praktycznie w różnych regionach Polski, co świadczyć może o migracji natury ekonomicznej, w poszukiwaniu lepszego miejsca pracy i polepszenia jakości życia. Nazwiska wschodnio-środkowo-niemieckie występują na obszarach kolonizacji niemieckiej, zwłaszcza tej ze środkowych Niemiec. Spotkać je można zatem na Dolnym Śląsku, Pomorzu, w Wielkopolsce, jak również na Mazowszu, Podlasiu, Warmii i Mazurach. Najwięcej nosicieli tych nazwisk mieszka na Śląsku.

Wykaz skrótów

dniem. – dolnoniemiecki; germ. – germański; grec. – grecki; łac. – łaciński; pld. – południowy; pln. – północny; stind. – staroindyjski; stsas. – starosaski; stwniem. – staro-wysoko-niemiecki; śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki; wśrniem. – wschodnio-środkowo-niemiecki

Literatura

- Abramowicz Z. (2007): *Nazwy własne a symbolika narodowa*. [W:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*. Kraków.
- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Dammel A., Duke J., Nübling D., Szczepaniak R. (2006): *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen.
- Kaestner W. (1939): *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen*. Bd. 1: *Einleitung und Lautlehre*. Leipzig.
- Kaleta Z. (1998): *Nazwisko w kulturze polskiej*. Warszawa.
- Kunze K. (2004): *Der dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familienamen im deutschen Sprachgebiet*. München.
- Lexer M. (1981): *Mittelhochdeutsche Taschenwörterbuch*. Stuttgart.
- Lica Z. (2009): *Sposoby adaptacji nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich w polszczyźnie*. Gdańsk.
- Lica Z. (2020): *O niemieckich nazwiskach współczesnych Polaków*. Gdańsk.
- Lübber A., Schiller K. (1875–1881): *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bd. I–VI. Bremen.

- Mettke H. (1970): *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Leipzig.
- Nübling D., Kunze K. (2023): *Kleiner deutscher Familiennamenatlas*. Berlin–Boston.
- Polański K. (red.) (1999): *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Putschke W. (1968): *Ostmitteldeutsche Dialektologie*. [W:] *Germanische Dialektologie Festschrift für Walther Mitzka zum 80. Geburtstag*. Bd. 1. Wiesbaden.
- Rychło M. (2014): *Ślady prawa Grimma w angielszczyźnie w zestawieniu z polskimi wyrazami pokrewnymi: pie. *p > p_{germ}. *f. „Język Polski” XCIV(3)*, s. 200–211.
- Rymut K. (1997): *Der Personennamen Eichler in der Polnischen Anthroponymie*. „Namenkundliche Informationen”. Bd. 71/72. Leipzig.
- Rymut K. (red.) (2003): *Słownik nazwisk używanych w Polsce w XXI wieku*. Kraków.
- Schirmunski V. (2010): *Deutsche Mundartkunde*. Frankfurt am Main.
- Wrede F. (1893): *Pfund*. „Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur” 19. Stuttgart.
- Ziesemer W. (1924): *Die ostpreußische Mundarten*. Breslau.
- Zoder R. (1968): *Familiennamen in Ostfalen*. Bd. 1–2. Hildesheim.
- <<http://legacy.stoepel.net/en/?name>>, dostęp: 10.01.2025.
- <<https://polskienazwiska.pl/>>, dostęp: 10.01.2025.